

בעלי המוסר על הפרשה פרשת בראשית

ערכו של האדם

א. הקדמה

בפרשת בראשית מופיעים שני תיאורים של בריאת האדם. בפרק א' נאמר:

וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא
אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם.

(בראשית, א', כז).

תיאור דומה מופיע שוב בפרק ה':

זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם בְּיוֹם בָּרָא אֱלֹהִים אָדָם בְּדַמֵּי
אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ.

(ה', א).

לעומת זאת, בפרק ב' מופיע תיאור אחר:

וַיִּצְרֶה ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָ מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח
בְּאַפָּיו נְשֵׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה.

(ב', ז).

ההבדל המהותי בין שני התיאורים נוגע להבנת ערכו ומהותו של האדם. התיאור שמופיע בפרקים א' ו-ה' מדגיש את עליונות האדם, אשר נברא בצלם אלוהים, כפי שנאמר בתהילים "ותחסרהו מעט מאלוהים" (ח', ו). לעומת זאת, התיאור שמופיע בפרק ב' מציג את האדם כיצירה שמורכבת משני קטבים: מצד אחד - עפר מן האדמה, ומצד שני - נשמת חיים. רבים עמדו על היחס שבין שני התיאורים,¹ ואנו נעסוק בשאלה זו מנקודת מבטם של בעלי המוסר. שאלת מהות האדם העסיקה רבות את בעלי המוסר, משום שיש קשר הדוק בין האופן בו מתייחסים למהות האדם לבין הגדרת הדרכים הראויות לעבודה המוסרית. במהלך השיעור נעסוק בשיחותיהם של שניים מבעלי המוסר, ונראה כיצד כל אחד מהם התייחס למהותו וערכו של האדם, והגדיר בהתאם לכך את דרכי העבודה המוסרית.

ב. גדלות האדם

נתייחס תחילה לשיטתו של ר' נתן צבי פינקל, "הסבא מסלבודקה".² בפתח הדברים נצטט מתוך סיכומו הממצה של הרב דב כץ לנושא, בספרו "תנועת המוסר":

1 למשל הגר"ד סולוויצ'יק בספרו "איש האמונה".

2 תלמידו של ר' שמחה זיסל זיו (הסבא מקלם), מייסד אסכולת "סלבודקה" ומהדמויות הבולטות בתנועת המוסר.

השיטה מוסרית-חינוכית המשתקפת ברוב ספרי המוסר והמקובלת במחיצותיהם של מחנכי המוסר היא לגלות לאדם את אפסותו ופחיתות ערכו. דרכו של אנוש עלי תבל - להיות יהיר מטבעו ולתלות הכל בכוחו ועוצם ידו וכאילו הוא ואפסו עוד. ומכאן הוא בא לידי כפירה בכוח עליון, מתמרד כלפי קונו, רומס בשחצנות כל רגש אנוש ומחשבת קודש, וכל שאיפותיו כל הימים אינן אלא למלא חפצו ותאותו. ועל כגון דא הזהירה התורה: "ורם לבבך ושכחת את ה' אלוקיך" (דברים ח'). רום הלבב היא הסיבה לשכחת ה' ופריקת עול.

כתרופה חינוכית לכך, מצאו חכמי המוסר בזה שישננו לאדם השכם וערוב שהוא דומה להבל, יסודו מעפר וסופו לעפר, בא מטיפה סרוחה, קרוץ מחומר עכור, וכל שנותיו אינן אלא כציץ נובל וכצל עובר ואחריתו רימה ותולעה. מחשבה זו לכשתקבע בלב, תשפיל את רוחו, תכניעו למרות יוצרו ותשבור את יצרו ומדותיו הרעים - אשר זו תכליתו בחיים.

ר' נתן צבי החל לפקפק ביעילות השיטה הזאת בדורו. בדורות הקדומים, שבני אדם הלכו בגדולות, רוחם היתה עזה והתמודדותם הגיעה עד רום השמים, ואף לא נרתעו מלהתריע כלפי מעלה, היה הכרח לשובור את גאותם ולהכניע את רוחם. אבל בדורותינו אלה, ששחה גבהות האדם ורוחם נכאה בקרבם, וכל מגמתם איננה אלא ההנאה הגשמית והתאוה הגופנית, חבויה סכנה גדולה בשיטת השפלת ערכם, כי היא עלולה לדכא את רוחם לגמרי, להטביע נחיתות בלבם ולקצץ לעולם את שרידי זיקתם וניצוצם האחרון לעליה ולהתרוממות.

לאור המחשבה זו בא ר' נתן צבי להחליף את השיטה, שבמקום להצביע לפני האדם על פחיתות ערכו, יגלו לו את הצד השני של המטבע, את הצד הרוחני שבישותו, שהוא יצור עליון, נברא בצלם אלוהים, שטבועה בו נשמה מגנזי מרומים, בחינת חלק אלוהי ממעל, ושהוא תכלית הבריאה וכל העולם לא נברא אלא בשבילו. עצם הכרה זו לכשתשתרש בקרבנו, תפיח רוממות בנפשו, תנשאהו אל על ותשנה את כל ממדי אישיותו. ההכרה הזאת תציג לו גם מטרה עליונה בחיים, תטביע בלבו שאיפות עליונות ותצמיח לו כנפיים לדאות למעלה, למעלה.

(תנועת המוסר, חלק ג', עמודים 98 - 97).

בכמה משיחותיו המוסריות שהתפרסמו בספר "אור הצפון", עוסק ה"סבא מסלבודקה" בגדלותו של האדם. בהקשר זה מצטט ר' נתן צבי כמה מאמרי חז"ל מהם ניתן ללמוד על עוצמת דמותו של האדם הראשון, ואחד מהם הוא המדרש המפתיע שמופיע בקהלת זוטא:

הדורות הלכה והתמעטה דמותו של האדם, מוטל עלינו לשאוף להחזיר לאדם את פאר עליונותו. דרכו המוסרית של "הסבא מסלבודקה" הייתה לתבוע מהאדם להתקדם ולהתעלות בדרגתו המוסרית והרוחנית, לאור ההכרה ברום ערכו ומעלתו מטבע ברייתו.

ג. נפש חיה

כיוון אחר אנו מוצאים בשיחה של ר' יהודה ליב חסמן³ ("נפש חיה", בתוך "אור יהל", חלק א', עמודים ז - ח) בהתייחסותו לפסוק שמתאר את בריאת האדם בפרק ב':

וַיִּצַר ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָ מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נֶשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה
(בראשית, ב, ז).

ר' ליב שואל תחילה על תיאור בריאת האדם: מדוע הכתוב מציין במיוחד שהאדם הוא "נפש חיה", והלא נאמר כך גם לגבי שאר הנבראים?⁴ יתר על כן - לגבי שאר הנבראים מצויין כבר בתחילת בריאתם שהם "נפש חיה", ומדוע על האדם נאמר כך רק לאחר בריאתו?

וכך מיישב ר' ליב את שתי הקושיות:

ונראה דביאור "נפש חיה" הוא שהנפש חיה אצלו.

להבנת ר' ליב, המובן של הביטוי "נפש חיה" שנאמר לגבי האדם שונה מן המובן שלו לגבי שאר הנבראים. משמעות הביטוי "נפש חיה" בשאר בעלי החיים היא יצור חי (חיה), שיש בו כוח חיוני (נפש). לעומת זאת, משמעות הביטוי "נפש חיה" באדם היא שהאדם יכול להביא את עצמו למצב שבו הנפש תהיה כמו חיה (בעל חיים) בקרבו. בהמשך דבריו הוא מסביר מה זאת אומרת שהנפש מצויה באדם כמו חיה. המלאכים ובעלי החיים נבראו כבעלי טבע אחד, ולכן אין להם בחירה חופשית והם פועלים תמיד בהתאם לטבעם. לעומתם, האדם נברא משני כוחות סותרים שמתנגדים זה לזה: מצד אחד - עפר מן האדמה כבהמה, ומצד שני - ניתנה בו נפש אלוקית.⁵ הסתירה בין הכוחות שמצויים באדם

"מה שהיה כבר נקרא שמו" (קהלת, ו', י). זה אדם. ונודע אשר הוא אדם. כיון שברא הקדוש ברוך הוא את האדם, בקשו מלאכי השרת לומר לפניו שירה. מה עשה הקדוש ברוך הוא? הפיל עליו שינה וישן לו. משל למלך ואיפרכוס שהיו נתונים בספינה, בקשו בני המדינה לומר הימנו, ולא היו יודעין להבין בין המלך לאיפרכוס. מה עשה? נטלו והשליכו חוץ לקרונין, וידעו הכל שהוא מלך. כך כשברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון טעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש. מה עשה הקדוש ברוך הוא? הפיל עליו שינה וידעו שהוא אדם.

(מדרש זוטא, קהלת [בובר], פרשה ו', סימן י).

דברי המדרש מפתיעים ביותר ואלמלא שכתוב אי אפשר לאומרו: מלאכי השרת לא ידעו להבחין בין הבורא לבין הנברא, כביכול, ולשם כך ה' הוצרך להפיל תרדמה על האדם. המדרש הולך בעקבות הפסוקים בפרקים א' ו-ה', המתארים את האדם כנברא בצלם אלוקים, עד כדי דמיון כביכול לבורא.

ר' נתן צבי מצטט בדבריו גם את האגדה שמופיעה בסוגיה במסכת בבא בתרא, בה מתואר שר' בנאה ציין מערות קבורה כדי שלא יטמאו בהן, ובמסגרת זו הוא הגיע למערת הקבורה של אדם הראשון:

כי מטא למערתא דאדם הראשון, יצתה בת קול ואמרה: נסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמה אל תסתכל.

[תרגום: כשהגיע למערת אדם הראשון יצאה בת קול ואמרה: הסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמו אל תסתכל]

(בבא בתרא נח).

ומפרש הרשב"ם:

בדמות דיוקני - יעקב, דאמרין בסמוך שופריה דיעקב מעין שופריה דאדם הראשון.

[תרגום: יעקב, שנאמר בסמוך יופיו של יעקב מעין יופיו של אדם הראשון]

בדיוקני עצמה - דהיינו אדם הראשון, דכתיב ביה (בראשית, א', כז) "בצלם אלוקים ברא אותה".

בת הקול שיוצאת מן השמים מתארת את דיוקנו של האדם כדיוקן של מעלה כביכול, לאור הפסוק "בצלם אלוקים ברא אותה".

בהמשך האגדה נאמר:

א"ר בנאה: נסתכלתי בשני עקיביו [של אדם הראשון], ודומים לשני גלגלי חמה.

המסר שר' נתן צבי העביר דרך המדרשים הללו הוא שלא רק נשמת האדם חצובה מתחת כסא הכבוד, אלא גם גופו נברא בדמות דיוקן של מעלה, כביכול. לכן, למרות שבמהלך

3 תלמידים של ר' נתן צבי פינקל (הסבא מסלבודקה) ור' שמחה זיסל זיו (הסבא מקלם). בסוף ימיו עלה לארץ ושימש כמשגיח רוחני ביישיבת "כנסת ישראל" בעיר חברון. לאחר מאורעות תרפ"ט עבר עם הישיבה למשכנה החדש בירושלים.

4 עיינו, למשל, בראשית א', כא.

5 ואלו הם דבריו:

כלומר: שהוטבע בנפש כל חי להכריחו בכל מנהגו ותולדתו ואי אפשר לו להטותו בכל מה שירצה, שמעולם לא מצינו בברואים שישנו את טבעם ואי אפשר לנמלה שתהא עצילה, או שחתול לא תהא נקיה, או גמל לא יהיה צנוע וכדומה, כי כן טבעם דוקא אי אפשר להם אחרת, אבל באדם כתיב: "וייצר ה' אלוקים את האדם עפר מן האדם ויפח באפיו נשמת חיים", הינו שהאדם נברא משני כוחות מתנגדים לזה מן ההפך אל ההפך, "עפר מן האדמה" הוא כוח החומר הגס המתאווה רק לחומריות שהוא כוח העפר, והרי הוא בלתי מושג לכוח רוחני אשר למעלה ממנו, וחלק זה הוא כבהמה ממש, אבל נופח באפיו של עפר זה כוח רוחני דק, נאצל מתחת כסא כבודו יתברך, הנקרא "נשמת חיים", וכמאמרם ז"ל מאן דנפח מדליה נפח, ולולי מקרא כתוב אי אפשר

מגדירה את תכליתו וחובתו בעולמו. ר' ליב מלמד שתפקידו של האדם בעבודתו המוסרית הוא להשליט את הנפש על הגוף, עד שכל רצונו יהיה כרצון נפשו לרוחניות, כחיה שפועלת כטבעה ללא אפשרות לבחירה אחרת.⁶

על פי הסברו של ר' ליב, מתורצות שתי הקושיות שבהן הוא פתח את השיחה:

הביטוי "נפש חיה" שנאמר לגבי האדם, שונה ממשמעותו אצל שאר בעלי החיים. "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה", מתפרש לדעת ר' ליב לאור תחילת הפסוק שמתאר את אופן בריאת האדם: "וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָם מִן הָאָדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה". מצד אחד האדם נברא "עפר מן האדמה" ומצד שני נופחה בו נשמת חיים. לכן הוא מצוי במתח מתמיד בין שני קטבים של החומר מצד אחד והרוח מצד שני. ייעודו של האדם, להביא את עצמו לדרגה של "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה", שהנפש תשלוט בו באופן טבעי כמו ההתנהלות הטבעית של בעלי החיים.

ממילא מובן, מדוע יש ייחוד בביטוי "נפש חיה" שנאמר באדם ביחס לשאר בעלי החיים. ומדוע מופיע הביטוי "נפש חיה" רק לאחר תיאור בריאת האדם, עפר מן האדמה שנופחה בו נשמת חיים.

שבת שלום.

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולנחמיה רענן, תשע"ג *
* נערך על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי *

* בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שליח *
* ישיבת הר עציון *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *

לאומרו, וכוח זה לגמרי רוחני הוא, אין לו שום מושג למה שנקרא חומר, והרי הוא כמלאך ועוד יותר מזה, ומכאן נוצרה הבחירה באדם, כי נילוש כעיסה זו שבכל חלק קטן ממנה מעורבים ומהודקים שני דברים אחד אשר נעשו גוש אחד, וכמו כן באדם מעורבים חומר ורוח, בהמה ומלאך, בכל חלקיו מדמו אבריו ונפשו, וזה האדם!

6 וכך הוא אומר:

נמצא כי תכלית מטרת האדם וחובתו בעולמו הוא שיעבוד עם שני כוחות מנוגדים אלו, ילחם מלחמתה של רוחו ונשמתו- להכניע כוחות חומריו תחת ממשלת שכלו- בבחירתו בחיים, ולהגיע לדרגה רמה כזו שכשם שכל הברואים הפחותים ממנו פועלים בהכרח טבעם למלא רצון בוראם, ומשיגים מטרתם, ולא ישנו אף קורטוב בהפך מטבעם, כי אי אפשר להם אחרת, וכמו כן מלאכי מעלה אפשר כולם אהובים וברורים, כולם קדושים, רק רוחניים המה, לא ישיגו החומר בשום אופן, ופועלים ברוחם בהכרח לרצון בוראם כמו הברואים למטה בארץ, כך נטבע האדם עם כוח בחירתו שיש בידו, לבחור ולהמשיל עלי עפר חומריו את רוחו ונשמתו שלא יתאוה ולא ימשך אלא לרוחניות בלבד.

וזהו שאמר הכתוב "ויהי האדם לנפש חיה", כי נתן בו הבורא יתברך כוח נפלא זה להכניע חומריו תחת ממשלתו, ולהיות "נפש חיה" דוגמת מלאכי אלוקים וברואי ארץ אשר פועלים בהכרח בל ישונה